

УДК 364(1-87)(075.8)

БЕЗДОМНІСТЬ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОГО ВИКЛЮЧЕННЯ І СПРОБИ ЙОГО ПОДОЛАННЯ У ПОЛЬЩІ

Курляк І.Є.

Університет Кардинала Стефана Вишинського у Варшаві

Метою даної статті є глибше пізнання різних аспектів бездомності як соціально-педагогічного та психологічного явища. Воно стосується не лише дорослих, але й дітей, а іноді навіть цілих сімей, має надзвичайно шкідливі, нерідко руйнівні наслідки для особистості, а тому потребує радикального і комплексного вирішення. У статті наводяться дефініції цього явища, причини бездомності і траєкторія сходження людини в бездомність, яка складається з п'яти фаз. Вказується, що велике значення у запобіганні та вирішенні проблем бездомних осіб відіграє соціальна політика та соціальна робота, яка здійснюється як державними інституціями, так і громадськими і релігійними організаціями. Інтенсивні спроби подолання цього соціального лиха здійснюються у сусідній Польщі, тому досвід її діяльності у цій сфері є для України актуальним і цінним.

Ключові слова: бездомність, бідність, соціальне виключення, маргіналізація, допомога бездомним.

Постановка проблеми. Бездомність є одним з найбільш драматичних проявів соціального остракізму, оскільки вона позбавляє особистість людської гідності, безпеки, участі в соціальному і культурному житті. Бездомність виключає людину зі сфери суспільного життя тому, що не дає можливості укорінення в її структурах [6, с. 3]. Це складне, багатовимірне соціальне явище є предметом вивчення різних наук, тому його слід комплексно розглядати в різних контекстах – соціальному, економічному, демографічному, політичному, правовому, педагогічному, психологічному. Особливо важливою є тематика бездомності в контексті соціальної педагогіки та соціальної роботи, оскільки тут центральними проблемами є діагностика і профілактика цього соціального лиха, а також спроби його практичного вирішення. Для України це явище є особливо актуальним, оскільки в ситуації бездомності знаходяться десятки тисяч дорослих і що особливо небезпечно – неповнолітніх дітей, яких «виховує» вулиця. У боротьбі з бездомністю та дитячою безпритульністю беруть участь як державні інституції (наприклад, центри соціальних служб для молоді) так і громадські та релігійні організації. Разом з тим, розмах їх діяльності є дуже обмеженим з різних причин: недостатнє фінансування, відсутність необхідних відомостей про структуру і статистику бездомності, недостатня підготовка кадрів до такого виду діяльності, занадто мала кількість інституцій, призначених для допомоги бездомним особам, недостатня роль громадськості у запобіганні цього соціального лиха тощо. Саме тому досвід сусідньої Польщі, яка досягла значних успіхів у сфері вивчення та боротьби з бездомністю, є для України цінним і актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями бездомності в контексті соціальної роботи в Україні, особливо серед дітей, займалися різні дослідники – А. Капська, Р. Вайнола, Д. Лагідний, Т. Мостова, Л. Рябконь, І. Пеша та ін. У своїх публікаціях вони розкривали причини і наслідки бездомності в Україні, а також завдання та специфіку роботи державних інституцій у боротьбі з дитячою безпритульністю. Проблемою бездомності в цих аспектах у Польщі займалися різні польські вчені – Р. Ільницька, Д. Леп'янка,

К. Млинська, М. Сохоцький, В. Дудзяк, Й. Грушка, А. Зелінський та ін., які акцентували увагу на допомозі особам бездомним на різних рівнях, у тому числі на впровадженні індивідуальних програм виходу з бездомності, що є особливо цінним для України.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В українській соціально-педагогічній літературі не приділено належної уваги питанням розгляду динаміки розвитку явища бездомності серед дорослих та цілих родин за кордоном, а також питанням індивідуальної соціальної роботи з бездомними та залученням до цієї діяльності фахівців з громадських та релігійних організацій, які діють у зарубіжних країнах, зокрема й у Польщі.

Метою даної статті є глибше пізнання різних аспектів та динаміки розвитку бездомності за кордоном, як соціально-педагогічного та психологічного явища, яке стосується не лише дорослих, але й дітей, а нерідко і цілих сімей, має надзвичайно шкідливі, нерідко руйнівні наслідки для людини, а тому потребує радикального і комплексного вирішення, зокрема шляхом соціальної політики та індивідуальної соціальної роботи по виходу з бездомності, яка успішно здійснюється у сусідній Польщі.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Дефініція траєкторії бездомності.* У польській науковій літературі не існує однозначної дефініції цього явища. Бездомністю окреслюється ситуація осіб, які в даному часі не володіють і власними стараннями не можуть забезпечити собі такого приміщення для проживання, яке можна було б вважати за власне, і яке виконувало б мінімальні умови, що дозволяють його визнати за приміщення відповідне для помешкання людини. Бездомність також визначається як відносно тривала ситуація людини, позбавленої даху над головою, або не володіючої власним помешканням [6, с. 4]. У спробі вирахувати кількість бездомних осіб (що здійснити надзвичайно важко через різні причини, зокрема й прихований характер такої категорії осіб, їх переміщення, не проживання за місцем прописки, неприналежність значної частини бездомних до інституцій, які можуть вести повний облік таких осіб) у Польщі, посилаються на дані Головного Статис-

тичного Управління, яке подає, що число бездомних осіб у Польщі коливається від 50 тисяч до 70 тисяч чоловік [18, с. 2].

Багатозначність поняття бездомності і явищ з нею пов'язаних значною мірою обумовлена правовою ситуацією осіб без даху над головою. На цю правову ситуацію складаються два типи обставин:

1) наявність прописки, але не проживання за даною адресою з приводу різних особистісно-родинних труднощів;

2) відсутність прописки з приводу того, що особа була виписана в нікуди.

Перша категорія бездомних, на противагу другій, має різного роду права, у тому числі: право до голосування на виборах, право до отримання грошових виплат з фонду соціальної допомоги, право до отримання соціального помешкання. Ця категорія бездомних має значно більші шанси проживання у цілодобових будинках для бездомних, знаходження праці та ведення самостійного життя. Натомість у нічліжках зупиняються переважно особи з другої категорії бездомних, які після проведеної там ночі рано-вранці повинні залишити заклад і можуть до нього знову повернутися лише на ніч [4, с. 105]. Бродяжництво протягом цілого дня створює ситуацію, коли бездомним є значно важче повернутися до нормального суспільного життя. Такі бездомні належать до групи людей, які є соціально виключеними. Виключення означає соціальну а навіть фізичну ізоляцію, життя поза суспільством. Виключеними є ті, які хоча формально і належать до суспільства, в дійсності не користуються належними їм правами [9, с. 1]. Суспільне виключення варто розглядати як свого роду процес розривання міжособистісних і соціальних зв'язків, що повторюється. М. Новак-Дземьянович для окреслення процесу входження в бездомність використала спеціальний термін «траєкторія». Вона визначила траєкторію бездомності як безладні суспільні процеси, що є структурованими на основі ланцюга пов'язаних між собою подій, яких не можна уникнути без значних втрат, періодичних розчарувань і наростаючого глибокого почуття втрати контролю над своїм життєвим положенням [14, с. 230].

Траєкторія сходження у бездомність характеризується досвідченням щоразу більш болісного і позбавленого виходу терпіння. Особи бездомні, яких торкнулася ця траєкторія деградації, стають щоразу меншою мірою здатними до активної діяльності і лише реагують на певні зовнішні подразники, демонструючи занепад або повний розпад соціальних контактів [12, с. 62]. Процес входження в бездомність закінчується прийняттям ідентичності бездомного. Вона характеризується фактичною згодою на стан, в якому знаходиться бездомний. Будучи в стані постійного браку заспокоєння квартирних потреб і соціальної ізоляції, бездомний концентрується вже не на спробах зміни цього стану, а тільки на пом'якшенні його наслідків та обвинуваченні інших за свою ситуацію, про що детальніше йтиме мова нижче [3, с. 24].

Типологія бездомності

Згідно підходів Європейської Федерації національних організацій, які працюють на користь бездомних людей, виокремлено чотири аспекти бездомності і квартирного виключення:

1) без даху над головою – люди, які мешкають в соціальному просторі (наприклад, проживають на вулицях) або їм дано притулок в порядку інтервенції (наприклад у нічліжках);

2) без помешкання – особи, які мешкають в осередках для бездомних або в притулках, наприклад для мігрантів, жертв домашнього насильства, а також особи, які мають невдовзі залишити так звані тотальні інституції (в'язниці, осередки для наркоманів і ін.);

3) люди, які мешкають у чужих помешканнях (наприклад у родини або приятелів), або проживають десь нелегально, знаходячись під загрозою виселення;

4) люди, які мешкають у приміщеннях, що не відповідають стандартам помешкання або в перенаселених приміщеннях [18, с. 2].

У літературі вирізняють три головні різновиди бездомності:

– *бездомність короткотривала* (гостра) – стосується осіб, які в ситуації особливого збігу обставин втратили помешкання;

– *бездомність довготривала* (хронічна), яка є акумуляцією різних негативних явищ бездомності (цей образ бездомності є важким, оскільки тут мають місце довші періоди перебування без даху над головою, гірший перебіг професійної діяльності, частіші психічні розлади та узалягнення від психоактивних субстанцій, особливо від алкоголю);

– *бездомність періодична* (циклічна), про яку відомо небагато, хоча вона й не належить до рідкісних випадків [10, с. 102].

У багатьох польських джерелах пропонуються ще інші категорії бездомності, наприклад:

– *бездомність як результат вільного вибору особистості* – тип мандрівника, який свідомо відкинув прийняті суспільні норми;

– *бездомність з примусу* – причиною цього явища є різні зовнішні обставини, до яких можна зарахувати тривалі сімейні конфлікти, втрату праці, розлучення і виселення;

– *бездомність на певний час* – це актуальна ситуація, яка унеможливує проживання разом з сім'єю, з якою особа перебуває в конфлікті [11, с. 111].

Крім цього, бездомних осіб можна поділити ще на такі два типи:

а) *справжні бездомні* – це особи, які не мають жодного шансу проживати в помешканні (перебувають у притулках, нічліжках, у родичів, знайомих);

б) *потенціальні бездомні* – це особи, які в дійсності мають помешкання, але відносно них були прийняті рішення про виселення [10, с. 102].

Іншу класифікацію бездомних осіб опрацював П. Олех. Він взяв до уваги шанси бездомних на професійну активізацію, яка зможе забезпечити їм засоби для існування, в тому числі – утримання помешкання. Зазначений автор погрупував усіх бездомних на три категорії – ті, які передбачають добре пристосування, середнє і слабке. До першої категорії у більшості випадків будуть належати молоді особи або люди середнього віку з коротким або середнім стажем бездомності, у досить добрій психофізичній кондиції, без узалягнень, з урегульованою правовою ситуацією, які характеризуються сильною мотивацією та

незгодою зі статусом бездомного та які не завжди мають відповідні професійні кваліфікації.

До *другої категорії* належать, передовсім, особи в середньому віці, з середнім стажем і періодом бездомності, які мають певні професійні кваліфікації і трудовий досвід, які, однак, втратили навички праці, з неврегульованою правовою та сімейною ситуацією, узалежнені від алкоголю, але в абстиненції, досить справні фізично, але у важкій психологічній ситуації, значною мірою узалежнені від допомоги.

До *третьої категорії* належать люди, яких є найбільше в популяції бездомних осіб. Це бездомні з низьким рівнем освіти та професійних кваліфікацій (неприспособлених до ринкових потреб), тривалий час безробітні і бездомні (середній термін перебування без даху над головою становить близько шести років), значно узалежнені від допомоги, з низьким рівнем мотивації до здійснення позитивних змін, що мають неврегульовану правову та адміністративну ситуацію, без будь-яких контактів з родиною, багаторазово покарані в законодавчому порядку, з проблемами зі здоров'ям чи неповносправні, особи старші і в постпродуктивному віці, узалежнені від алкоголю чи інших психоактивних речовин. Праця з такими бездомними є значно складнішою і характеризується нижчою ефективністю, ніж з представниками інших категорій [19, с. 53].

Причини бездомності

Як бачимо, проблема відсутності даху над головою найчастіше корелює з іншими негативними суспільними явищами: алкоголізмом, безробіттям, бідністю, низьким рівнем освіти, неповносправністю, розпадом сім'ї, домашнім насильством, наркоманією. Вони можуть бути як причинами бездомності, так і її наслідками. Тому явище бездомності часто аналізується як елемент ширшого синдрому – соціального виключення, про що вже йшла мова вище [5, с. 97].

Бездомність може бути наслідком непередбачуваних, незалежних від особистості випадкових подій (стихийне лихо, сирітство). Вона може бути наслідком прийняття кардинальних рішень, внаслідок чого особистість втрачає можливість сталого проживання, наприклад унаслідок залишення своєї країни як біженець. Причину може становити невідповідна, непродумана соціальна та квартирна політика, яка призводить до зниження рівня життя, а навіть убогості, що може в безпосередній спосіб спричинитися до втрати даху над головою. Серед співчинників бездомності називається алкоголізм, хвороби, залишення дитячого будинку в момент досягнення повноліття, поєднане з невмінням жити в суспільстві, вихід на волю з в'язниці, походження з патологічної родини [2, с. 22-23]. Іншу типологію передумов бездомності пропонує Е. Мочук, вирізняючи причини:

- які виникають з соціально-економічної ситуації в країні (зростання безробіття, ліквідація робітничих готелів, відсутність місць у лікарнях, опікунських інституціях, зокрема в будинках соціальної допомоги, відсутність опіки над вихідцями з дитячих будинків, відсутність осередків для ВІЛ-інфікованих);

- які виникають з правової ситуації (наприклад, можливість виселення мешканця за борги по квартирній оплаті);

- які виникають з причин зв'язаних з патологіями (наприклад, через алкоголізм, злочинність, покидання напризволяще, відсутність опіки зі сторони найближчих, розлучення або тривалий розпад формальних чи неформальних зв'язків, проституцію жінок, насильство в сім'ї);

- які виникають з соціопсихологічних причин (свідомий вибір іншого способу життя);

- які виникають з причин особистісних (почуття меншовартості, самотності, сорому, переконання про поганий світ та людей) [2, с. 22-23].

Інша типологія причин бездомності була розроблена С. Сідоровичем. Він наводить найчастіші причини цього негативного явища, до яких відносять:

- поглиблення убогості та її наслідки;
- безпорадність системи охорони здоров'я;
- втрата праці, особливо в осіб без кваліфікації чи з низькими кваліфікаціями;
- відсутність соціальної підтримки, розпад соціальних зв'язків, самотність, еміграція і імміграція з районів бідності;
- розумова відсталість та її наслідки (втеча від відповідальності і опіки над особами такого типу);
- виховання в умовах крайньої почуттєвої дериґації (діти вулиці);
- узалежнення від психоактивних субстанцій;
- деінституалізація (закриття осередків соціальної допомоги і цілодобової опіки);
- психічні хвороби;
- добровільне узалежнення від інших без урахування непевності або нестабільності власної ситуації (у випадку грошових позик) [6, с. 7-8].

Різні дослідження встановили взаємозв'язок між травматичними переживаннями в дитинстві та бездомністю. Так, досліджуючи бездомних парижан А. Деклерк встановив, що 20% з них походили з прийомних сімей, 27% – не жили з батьком чи матір'ю, 46% – пережили бідність; 29% були жертвами домашнього насильства [8, с. 29].

Траєкторія сходження у бездомність

Процес входження у стан бездомності є тривалим і складним, позначеним різними нещасливими подіями та важкими ситуаціями. Він супроводжується відхиленнями у розвитку особистості, втратою здоров'я, агресивною та патологічною поведінкою, негативними станами – страху, суму, сорому, відчаю. Якщо цей процес має тривалий характер, то він сприяє істотним, часто незворотнім негативним наслідкам у житті особистості. Остаточною імплікацією бездомності є редефініція самого себе, тобто зміна поглядів на власну особистість та формування самосвідомості та поведінки як особи бездомної.

Існує декілька етапів (фаз) входження у стан тривалої бездомності. Наведемо їх опис за Р. Ільницькою:

Перша, вступна фаза триває близько двох років, коли настає руйнування життєвого порядку та плану людини, а також розпад сім'ї. Людина втрачає стале місце проживання, час від часу проживає у людей, з якими випадково познайомилася. Вона ще не сприймає себе як типову бездомну особу, оскільки і надалі має прописку. Такий стан підтримується фактом існування контактів з родиною, хоча вони кожного разу

стають все слабшими і слабшими. Час від часу трапляються випадки ночівлі на сходових клітках, підвалах, горищах, в нежитлових будинках чи дачних будівлях. Така особа уникає нічліжок і осередків для бездомних, будучи переконаною, що користування цими інституціями перетворить її на справжнього бездомного. Щоб не пережити вини і сорому щодо себе та рідних, почуття життєвої катастрофи, остаточної відчайдушності, втрати власної гідності, людина щоразу інтенсивніше заперечує власну бездомність.

У цій фазі бездомний трактує свою ситуацію як перехідну. Він усе ще має надію, що після отримання доброї роботи і заощадження певної суми грошей зможе повернутися до сім'ї. Однак, цей момент не наближається, а все більше віддаляється. Частими стають ситуації вживання спиртних напоїв з метою заглушити страх, сором і душевний біль. Втеча від проблем шляхом пияцтва все більше віддаляє бездомного від реалізації конструктивних спроб вийти зі складної ситуації, сприяючи наростанню почуття провини і сорому, поглиблюючи почуття безнадійності та створюючи своєрідне «замкнуте коло» [22, с. 72].

Убогість є другим етапом сходження у бездомність. Зануренню у цей стан сприяє відсутність грошей на їжу, одяг, ліки, гігієнічні засоби. Бездомний болісно відчуває відсутність матеріальних коштів на заспокоєння базових потреб, виплат, зобов'язань. Зростає свідомість відсутності почуття безпеки, загрози здоров'ю і нормальній життєдіяльності, наростає схильність до різного типу соціальних патологій. Засоби до життя бездомні черпають зі збирання порожніх пляшок та іншої вторинної сировини (макулатура, металолом).

Третій етап це поступове внутрішнє прийняття своєї нової соціальної ролі – справжнього бездомного, усвідомлення глибини кризи своєї реальної ситуації. Особа, після остаточної втрати місця проживання, набуває нових умінь і призвичаюється до мандрівного типу життя. Вона вже не має внутрішнього опору перед жебрацтвом, вчиться маніпулювати почуттями випадкових перехожих, нав'язує контакти з такими ж бездомними, довідується від них важливу інформацію про діяльність інституцій, які допомагають вижити бездомним (ідальні, нічліжки, обігрівальні, санітарні пункти, притулки). На цьому етапі свого функціонування людина втрачає сенс і бажання жити, у неї вже немає ніяких планів на майбутнє. Поглиблюється процес соціальної та психічної деградації. Бездомний відчуває ізоляваність від решти суспільства, яке сприймається ним як чуже і недоступне.

Наступний, четвертий етап – це пристосування до ситуації бездомності і повне освоєння з нею. У цій фазі настає вкорінення у специфічних навичках функціонування бездомного (бродяжництво, жебрацтво, збирання викинутих на смітник речей, недбалість про особисту гігієну, споживання алкоголю, погодження з негативним трактуванням з боку інших осіб, отождолення себе з середовищем безхатченків). На цьому етапі зменшується кількість спроб виходу з бездомності. Почуттю провини по відношенню до родини приходить на зміну почуття кривди. Настає поглиблення алкогольної залежності. Частим станом бездомних є втеча у нереальні мрії (про

великий виграш в лотереї, далекі цікаві подорожі, зміна місця проживання).

Останній, п'ятий етап – це фаза хронічної (справжньої) бездомності. На цьому етапі навички бездомного життя є настільки закоренілими, що людина вже не в стані змінити своє життя. Вона навіть не робить для цього жодних спроб. Це хронічний стан, який характеризується згодою бездомного на убоге життя в ізоляції від суспільства і прийняття ідентичності справжнього бездомного. Аби сформувалася така ідентичність час перебування в стані бездомності має тривати від 6 до 10 років. Суспільство з відразу ставить-ся до таких людей, іноді зі співчуттям і жалістю. Найбільш характерні симптоми ідентичності бездомного – це:

- відсутність будь-яких ідей щодо зміни свого життя на краще;
- втрата почуття незалежності та контролю за власним життям;
- цілковито розірвані контакти з рідними і колись близькими людьми;
- функціонування у середовищі бездомних;
- невміння розпоряджатися наявними засобами (в тому числі фінансовими);
- узалежнення власного самопочуття та добробуту від інституцій соціальної допомоги [6, с. 10-12].

Наслідки бездомності

Значною мірою відповідь на запитання «Якими є наслідки бездомності?» ми вже одержали, аналізуючи останні два етапи сходження людини у бездомність. Тому варто лише підкреслити найбільш важливі аспекти цієї проблеми.

Стан бездомності творить характерні імплікації у сфері психосоціального функціонування особистості, як і в її реальній життєвій ситуації. Це полягає на тому, що малі адаптаційні здібності, завдяки яким людина «скотилася» до такого стану, піддаються ще більшому занепаду, що свідчить про дуже низький ступінь умінь давати собі раду в складній життєвій ситуації (копінг). Бездомні особи, окрім місця проживання, найчастіше втрачають прописку, роботу, професійні вміння і навички, контакти з найближчими людьми, які могли б їм забезпечити різнобічну соціальну підтримку. Унаслідок цього їм доводиться функціонувати серед таких же людей з низьким рівнем соціальної адаптації та соціальних умінь, котрі можуть лише навчити їх як вижити у даній ситуації, а не як вийти з неї. У бездомних погіршується не лише психологічний (стрес, фрустрація втрата сенсу життя тощо), але й соматичний стан (захворювання шкіри (особливо педикульоз) через брак гігієни, простудні, зокрема легеневі захворювання через часті переохолодження, проблеми з функціонуванням шлунково-кишкового тракту через споживання невідповідної їжі та її нерегулярність, а також отруєння, захворювання зубів через відсутність контакту зі стоматологом тощо). Найчастішою та дуже гострою проблемою серед бездомних залишається алкоголізм [6, с. 12].

Емоційний стан бездомних характеризується такими специфічними переживаннями:

- *почуттям самотності.* Бездомний чується виключеним з групи, має відчуття відчуженості

його від суспільства інших «успішних» людей, своїх родичів та колишніх друзів, що супроводжується сумом, образою, гнітючим настроєм;

– *почуттям нижчої вартості* по відношенню до інших осіб. Він відчуває себе зневаженим та незаслужено скривдженим, унаслідок чого переживає страх, злість, агресію, фрустрацію, відчай;

– *почуттям сорому*, яке проявляється в усвідомленні себе як члена популяції чи не найгіршої категорії осіб у суспільстві – бездомних, волоцюг та жебраків, які не зуміли забезпечити себе матеріально тепер і на старість [13, с. VI].

Серед соціальних наслідків бездомності варто назвати соціальну ексклюзію, «випадіння» з виконання різних соціальних ролей (батька/матері, бабусі/дідуся, брата/сестри, друга/подруги, громадянина/громадянки, працівника/працівниці, християнина/християнки тощо).

Іншим наслідком маргіналізованої соціальної ситуації бездомних може бути вчинення ними злочинів (наприклад, крадіжки) та засудження до ув'язнення або ж ставання жертвою злочинів проти них (наприклад, побиття, вбивство).

Бездомні походять з різних місцевостей, але найчастіше вони мігрують до великих міст, де їм значно легше вижити завдяки діяльності різних інституцій, про що йтиме мова нижче.

Допомога особам бездомним на різних рівнях

У Польщі прийнято, що діяльність на користь бездомних осіб повинна мати комплексний характер довготривалого плану дій, модифікованого в залежності від можливостей самих бездомних і характеру зовнішніх впливів на нього. З огляду на це, допомога повинна реалізуватися на трьох взаємно пов'язаних між собою площинах:

– *на рівні суспільства* – через формування активної соціально-економічної політики, яка протидіє безробіттю, бідності та бездомності, забезпечує підтримку різного роду житлового будівництва, зокрема соціального житла [15, с. 1], сприяє розвитку інституцій та громадських ініціатив допомоги бездомним та інспіруванню відповідної локальної політики у цій сфері;

– *на рівні інституцій, які покликані нести допомогу бездомним*, зокрема через створення гідних побутових умов для бездомних, забезпечення їм правової та матеріальної допомоги, а також розвитку соціальної роботи з ними;

– *на рівні самого бездомного*, зокрема через розвиток його мотивації до життя і праці, лікування від uzалежнення, повернення до родини і суспільства [1, с. 218-219].

Конкретні форми допомоги бездомним особам регулюються різними джерелами права. Серед них особливо важливе місце займає Постанова про соціальну допомогу з 2004 року. Способи підтримки бездомних можна поділити на два типи: пасивні і активні. Перші мають на меті надання пріоритетної допомоги, скерованої на задоволення базових побутових потреб, однак вони не допомагають боротися в корені з цим патологічним явищем. Активна допомога, натомість, є зосереджена на виході з бездомності, її метою є активізація, формування незалежності від допоміжних інституцій, зміна способу життя особи бездомної, передовсім, знаходження постійної роботи та відповідного помешкання [17, с. 92].

Переважає більшість видів допомоги, які надаються особам бездомним в обов'язковому порядку, знаходиться у розпорядженні районних адміністрацій (гмін), на терені яких у даний момент перебуває особа бездомна або на території її останнього місця прописки. Так до завдань цих державних органів щодо опіки над особами бездомними належать такі:

- виділення і виплата цільової матеріальної допомоги на покриття видатків на заходи з охорони здоров'я;

- здійснення поховання бездомної особи;

- надання притулку як бездомним особам, так і цілим родинам без даху над головою шляхом виділення тимчасового місця в нічліжках, притулках, будинках для безпритульних і ін.;

- виділення необхідного вбрання, зокрема білизни, одягу та взуття відповідного до індивідуальних особливостей людини та пори року;

- щоденне забезпечення одноразовим харчуванням;

- надання опікунських послуг в осередку підтримки бездомних, зокрема соціальної роботи [1, с. 219].

Характерною рисою соціальної роботи з бездомними в Польщі, спрямованої на подолання їх кризової життєвої ситуації, є індивідуальний підхід до конкретного клієнта. Згідно з розпорядженням Міністра праці і соціальної політики Польщі від 11.10.2001 року, бездомна особа може бути охоплена *індивідуальною програмою виходу з бездомності*, яка полягає на допомозі їй у розв'язанні життєвих проблем, особливо сімейних та квартирних, а також допомоги у пошуках роботи [16].

Ось найбільш істотні питання, які стосуються деталей опрацювання індивідуальної програми виходу з бездомності та відповіді на них:

– Що є метою програми?

– Програма має на меті підтримку клієнта в процесі виходу з бездомності.

– Ким є сторони підписаної угоди?

– Працівник осередку соціальної допомоги та особа бездомна.

– Якою інформацією повинен володіти соціальний працівник перед тим, як приступити до підготовки програми?

– Соціальний працівник повинен здійснити детальний аналіз життєвої ситуації та індивідуальних рис особи бездомної, в якій належить урахувати сімейну та матеріальну ситуацію, вік, стать, освіту, здатність до виконання постійної роботи, стан здоров'я, зокрема, uzалежнення від алкоголю, час перебування без даху над головою.

– Які елементи повинна містити програма?

– У програмі повинен бути окреслений список і характер діяльності соціального працівника, перелік інституцій та осіб, які підтримуватимуть особу бездомну в процесі реалізації програми, їхні дані та обсяг діяльності, план дій, згідно з яким повинна поступати особа бездомна та інші особи, етапи і час їх реалізації, терміни зустрічей соціального працівника з бездомним, пов'язані з етапами реалізації програми.

– Які обов'язки працівника осередку соціальної допомоги?

– Працівник повинен надати підтримку в отриманні різних форм допомоги, скерованні

бездомного на лікування від узалежнення, знаходженні роботи, отримання правової та психологічної консультації, розв'язанні сімейних та квартирних проблем.

– Що містить умова?

– Зобов'язання сторін, інформацію про дату охоплення бездомного страхуванням здоров'я, окреслення терміну дії умови [2, с. 28].

Далеко не всі бездомні зголошуються до осередків соціальної допомоги з метою приступити до індивідуальної програми виходу з бездомності. Йдеться насамперед про тих, які вибрали бродяжництво своїм стилем життя. Не поспішатимуть підписувати контракт і особи, які стали вимушеними бездомними, але які втратили мотивацію до зміни свого життя на краще і тривалий час перебувають без даху над головою. Індивідуальною програмою, перш за все, цікавляться ті бездомні, які хочуть повернутися до суспільного життя. Стосовно цієї категорії осіб з числа так званої «шляхти бездомних» соціальна робота має бути налаштована на їх соціальну реінтеграцію. Щоб досягнути такої мети необхідно перш за все відбудувати знівечений образ власної особи та низьке почуття власної гідності, яке, як уже вказувалося вище, є наслідком такого «неприкаяного» життя, повернути бездомним втрачені амбіції.

У цьому процесі величезне значення має знаходження постійної роботи, яка підвищує самооцінку через усвідомлення своєї потрібності іншим людям та почуття власної компетентності. На початках це може бути робота на терені їдальні чи нічліжки, якими користується сам бездомний. З огляду на велике значення постійної роботи в соціальній реінтеграції маргіналізованих осіб, у тому числі й бездомних, у Польщі увійшла в життя Постанова про соціальне працевлаштування. Згідно з цим документом, вїт гміни, бурмістр, мер міста та громадські організації можуть створювати так звані центри соціальної інтеграції, які надають наступні послуги:

– формування умінь, які дозволяють виконувати соціальні ролі і досягати певну соціальну позицію;

– набуття професійних умінь і навичок, привчання до праці, перекваліфікація та підвищення кваліфікації;

– набуття умінь планувати життя і задоволювати потреби власним старанням, особливо шляхом досягнення власних доходів внаслідок влаштування на постійну роботу чи організацію господарської діяльності;

– навчання умінням раціонально використовувати зароблені кошти [2, с. 28].

Як бачимо, анімація праці з бездомними вимагає не лише опрацювання та реалізації індивідуальної програми виходу з бездомності, але й дальшої різнобічної підтримки такої особи і захоочення її до самостійного розв'язання власних проблем. Соціальна робота на користь забезпечення гідних умов проживання охоплює діяльність такого типу: пошук місця в осередку для бездомних чи нічліжці; написання внеску про виділення соціального помешкання; заміна житла; залагодження формальностей, пов'язаних з пропискою колишнього бездомного; сплата, реструктуризація або скасування боргу за оплати помешкання; отримання офіційного права на

проживання в даному помешканні; отримання доплати (субсидії) до квартирної платні; залагодження судових справ пов'язаних з виселенням з квартири; пристосування квартири до потреб особи неповносправної; отримання допомоги в сфері послуг, зв'язаних з ремонтом, закупкою, заміною побутової техніки та товарів господарського призначення; організація дезінсекції, дезінфекції і дератизації; спільний з клієнтом моніторинг оплат видатків за квартиру, воду, газ, електрику, телефон тощо; дорадництво у справі економічного поводження з інформаційними засобами; запобігання виселенню [19, с. 56].

Соціальна робота з бездомними повинна розпочинатися від формування у них переконання про значну складність ситуації, в якій вони опинилися та розуміння того, що їхня кризова ситуація спричинена цілим «клубком» різноманітних проблем, а тому самотужки йому не вдасться справитися з бездомністю. Клієнту необхідно чітко усвідомити, що з метою виходу з цієї важкої життєвої ситуації є обов'язково потрібна допомога фахівців – соціального працівника, юриста, а в багатьох випадках лікаря, психолога, психотерапевта. Соціальний працівник, діагностуючи ситуацію, повинен врахувати особистісні аспекти клієнта, зокрема, його систему цінностей, підхід до життя, відповідальність за власні вчинки, емоції та очікування, які виникають з власного досвіду, матеріальне положення та сімейний стан. Поміж клієнтом та соціальним працівником повинен бути підписаний письмовий контракт, який передбачає способи співпраці у розв'язанні важкої життєвої ситуації клієнта [19, с. 56].

Працею з бездомними особами в Польщі займаються не лише державні інституції (як згадувані вище осередки соціальної допомоги), але й численні громадські та релігійні організації (наприклад, Товариство «Надія», Товариство імені св. Брата Альберта, Спільнота «Барка», Центр Соціальної Едукації, Товариство «Маркот» та ін.) [3, с. 26]. Вищезазначені інституції допомагають бездомним пережити кожний новий день за допомогою отримання їжі, вбрання, можливості провести ніч під дахом, помитися, погрітися, постригтися тощо [7, с. 82].

З метою покращення рівня надання послуг бездомним в Польщі в різних її регіонах почали вироблятися *стандарты послуг*. Так наприклад, у 2004 році Поморське FORUM на Користь Виходу з Бездомності в рамках проекту «Агенда Бездомності – Стандарт Активного Повернення на Ринок Праці» було прийнято стандарти допомоги бездомним особам. Було укладено ієрархію найчастіше функціонуючих інституційних соціальних послуг, які надавалися п'ятьма різними інституціями:

1) Обігрівальня; 2) Нічліжка; 3) Притулок; 4) Дім для бездомних; 5) Тренінгове помешкання [21, с. 118].

Додатково постановили розробити для кожної категорії дві версії стандартів – мінімальну і максимальну. Кожну з інституцій було описано через окреслення адресатів послуг, умов реалізації завдань (у т.ч. місце розташування установи, час функціонування, наявні приміщення, споживання їжі та інші критерії, наприклад, заборона споживання алкоголю), обсяг спеціалізованої до-

помоги, вимоги до приміщення, обладнання, організації, кадрового забезпечення та перелік інших організацій, з якими дана установа повинна співпрацювати [21, с. 118].

Окрім визначених статутних завдань, допомога бездомним здійснюється у рамках різноманітних проектів і грантів, що розробляються як державними інституціями, так і громадськими та релігійними організаціями. Одним із таких проектів був урядовий проект «Бездомність», який реалізувався у мазовецькому воєводстві. В активізуючій частині проекту суб'єкти соціальної політики повинні були концентруватися на створенні індивідуальних розв'язків, скерованих на вихід з бездомності шляхом:

- забезпечення ночівлі, одягу, харчування, гігієнічних засобів;
- охоплення страхуванням здоров'я;
- створенням можливостей для лікування та допомоги в ситуації uzалежнення;
- надання правової та психологічної допомоги;
- знаходження постійного місця проживання;
- розміщення бездомних у домах соціальної допомоги;
- залагодження справ пов'язаних з отриманням пенсії та матеріальної допомоги у зв'язку з інвалідністю;
- допомога у виготовленні чи відновленні особистих документів;
- посередництво при знаходженні роботи [20, с. 106-108].

Найважливішим завданням проекту «Бездомність» є створення успішної системи дій на користь розв'язання проблем бездомності за участю публічних і недержавних суб'єктів соціальної політики, в якому роллю Міністерства Праці і Соціальної Політики є підтримка, координація і поширення досвіду розв'язання проблем бездомності в локальному середовищі на основі авторських пропозицій. Належить особливо підкреслити, що реалізований проект, виходячи з принципу допоміжності становив програму дій комплементарних стосовно власних відповідних заходів територіального самоуправління в сфері допомоги бездомним. Згаданий проект «Бездомність» реалізується уже всьоме. Заходи, здійснювані в рамках проекту, спричинилися до покращення ситуації багатьох бездомних з терену мазовецького воєводства. Ці люди, завдяки матеріальним коштам, переданим недержавним інституціям, мали заспокоєні базові потреби. В рамках цього проекту було створено додаткові місця в осередках допомоги для осіб бездомних і реалізовано ще багато інших заходів [20, с. 106-108].

Висновки і пропозиції. Дослідження дозволили встановити, що бездомними, здебільшого, є старіючі люди з низьким рівнем освіти, нерегульованою родиною (а часто й правовою) ситуацією та тривалим стажем перебування без

даху над головою. Це є значною перешкодою як в отриманні роботи, так і в поверненні до суспільного життя. Найчастіше бездомні мігрують з різних місцевостей до більших міських агломерацій, де вони можуть вижити завдяки діяльності державних інституцій, громадських та релігійних організацій, які утримують численні осередки та пункти допомоги бездомним, реалізують на їх користь різні заходи в рамках фінансових проектів і грантів. Істотним чинником переміщення бездомних до великих міст є факт більшої анонімності їхніх мешканців, що може зменшити почуття сорому та соціального виключення. Більшість бездомних є uzалежненими від алкоголю, що поряд з втратою помешкання, роботи і конфліктів з правом, становить одну з важливих причин потрапляння у бездомність.

Процес входження в бездомність передбачає кілька фаз, є тривалим у часі і закінчується прийняттям ідентичності бездомного. Вона характеризується фактичною згодою на стан, в якому знаходиться бездомний. Будучи в стані постійного браку заспокоєння квартирних потреб і соціальної ізоляції, бездомний концентрується вже не на спробах зміни цього стану, а тільки на пом'якшенні його наслідків та обвинуваченні інших за своєю ситуацією. З огляду на це, ефективність допомоги бездомним значною мірою буде залежати від особистісних чинників (особливо цінностей і мотивації до повернення в суспільство, стану здоров'я, професійної кваліфікації, сімейної ситуації) та тривалості життя без даху над головою.

Іншим чинником ефективності допомоги бездомним є професійна діяльність працівників осередків соціальної допомоги, санітарних пунктів, нічліжок, пунктів обігріву, притулків, будинків для бездомних та інших інституцій, покликаних нести допомогу цій категорії осіб не тільки в плані виживання, але й в аспекті виходу з бездомності. На основі наукових досліджень цієї проблеми та досвіду практичної діяльності ведеться активна робота з координації зусиль на різних рівнях допомоги особам бездомним, підвищення якості надання різноманітних послуг інституціями, підвищення рівня професійної діяльності кадрів у цій сфері. В останньому аспекті значним досягненням стала розробка стандартів опікунської допомоги різних інституцій та індивідуалізація соціальної роботи з бездомними на основі опрацювання і реалізації програм виходу з бездомності. Підсумовуючи загалом систему боротьби з бездомністю у Польщі, варто вказати, що попри труднощі в координації зусиль на макро-, мезо- і мікрорівнях і деякі проблеми з фінансуванням, польський досвід подолання цього соціального лиха є добрим прикладом для наслідування багатьма іншими країнами, у тому числі й Україною.

Список літератури:

1. Barczyk-Nessel A., Nessel D., Reintegracja społeczna i zawodowa bezdomnych. Część III – działania pomocowe // *Nauczyciel i Szkoła*, 2014, nr 2, s. 217–227.
2. Chraściel K., Zjawisko bezdomności w ujęciu nie tylko normatywnym // *Praca Socjalna*, 2007, nr 6, s. 17–26.
3. Czop A., Bezdomni uzależnieni // *Świat Problemyw*, 2014, nr 2, s. 23–27.
4. Dudziak B., Bezdomni w Bielsku-Białej // *Praca Socjalna*, 2007, nr 4, s. 107–116.
5. Gruszka J., Bezdomni w Krakowie – socjodemograficzny portret zbiorowości // *Praca socjalna*, 2015, nr 5, s. 78–100.

6. Ilnicka R., Bezdomność czy wyizolowanie społeczne? // Praca Socjalna, 2009, nr 5, s. 3–20.
7. Kostrzyńska M., Instytucjonalne przyby «udomowienia» bezdomnego – analiza relacji bezdomny – instytucja z perspektywy podmiotów badanych // Pedagogika Społeczna, 2012, nr 1, s. 80–92.
8. Kurzeja A., Doświadczenia traumatyczne dzieciństwa a bezdomność // Terapia uzależnienia i wspyłuzależnienia 2013, s. 29–31.
9. Lepianka D., Czym jest wykluczenie społeczne? Wprowadzenie do europejskich debat na temat ekskluzji // Kultura i Społeczeństwo, 2002, nr 4, s. 1–12.
10. Manowski-Słomka R., Bezdomność jako problem społeczny // Nauczyciel i Szkoła, 2013, nr 2, s. 100–112.
11. Mierzwa T., Rodzaje bezdomności I bezdomność we Włoszech // Praca Socjalna, 2009, nr 4, s. 107–125.
12. Młyńska K., Społeczne unicestwienie osób wykluczonych społecznie. Analiza trajektorii bezdomności // Pedagogika Społeczna, 2007, nr 4, s. 61–79.
13. Nowak A., Bezdomność jako problem społeczny w dobie niepokojącej wspyłczesności (realia instytucjonalne a możliwości niesienia pomocy // Auxilium sociale, 2005, nr 2, wkładka informacyjna, s. I–XVI.
14. Nowak-Dziemianowicz M., Dowiadczenia rodzinne w narracji, Wrocław: Wydawnictwo DSWE, 2006, 278 s.
15. Przymięński A., M.Oliwa-Ciesielska, Mieszkalnictwo socjalne jako instrument demarginalizacji społecznej bezdomnych na przykładzie Poznania. Diagnoza i rekomendacje // Polityka Społeczna, 2010, nr 3, s. 1–13.
16. Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 11 października 2001 roku w sprawie szczegółowych zasad opracowania programu wychodzenia z bezdomności oraz zakresu i sposobu jego realizacji // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 126, poz. 1390.
17. Sierpowska J., Sytuacja prawna osoby bezdomnej w Polsce // Praca Socjalna, 2011, nr 3, s. 85–105.
18. Sochocki M., Bezdomność w Polsce – projekt systemowy // Remedium, 2010, nr 5, s. 1–5.
19. Szluz B., W kierunku profesjonalizacji pracy socjalnej z osobami bezdomnymi // Społeczeństwo i Rodzina, 2011, nr 26, s. 52–61.
20. Trupacz M., Realizacja rządowego programu «Bezdomność» w wojewodztwie mazowieckim // Praca Socjalna, 2007, nr 2, s. 102–124.
21. Wiącek A., O standsryzacji usług świadczonej na rzecz bezdomnych // Praca Socjalna, 2011, nr 4, s. 114–127.
22. Zieliński A., Nadużywanie alkoholu a bezdomność // Alkoholizm i Narkomania, 2005, nr 1-2, s. 71–87.

Курляк И.Е.

Университет Кардинала Стефана Вышинского в Варшаве

БЕЗДОМНОСТЬ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ВЫКЛЮЧЕНИЯ И ПОПЫТКИ ЕЕ ПРЕОДОЛЕНИЯ В ПОЛЬШЕ

Аннотация

Целью данной статьи является более глубокое познание различных аспектов бездомности как социально-педагогического и психологического явления. Оно касается не только взрослых, но и детей, а даже целых семей, имеет очень негативные, нередко разрушительные последствия для личности, а поэтому требует радикального и комплексного решения. В статье приводятся дефиниции этого явления, причины бездомности и траектория схождения человека в бездомность, которая состоит из пяти фаз. Указывается, что большое значение в предупреждении и решении проблем бездомных играет социальная политика и социальная работа, которая проводится как государственными институциями, так и общественными и религиозными организациями. Интенсивные попытки искоренения этой социальной беды предпринимаются в соседней Польше, поэтому опыт ее деятельности в этой сфере является для Украины актуальным и ценным.

Ключевые слова: бездомность, бедность, социальное исключение, маргинализация, помощь бездомным.

Kurliak I.

Cardinal Wyszyński University in Warsaw

HOMELESSNESS AS A MANIFESTATION OF SOCIAL EXCLUSION AND ATTEMPTS OF ITS OVERCOMING IN POLAND

Summary

The article aims at the deeper consideration of various aspects of homelessness as social, pedagogical and psychological phenomenon. It considers not only adults but also children, and sometimes even whole families; it has extremely harmful, often devastating consequences for an individual, and therefore requires radical and integrated solution. The article presents definitions of this phenomenon, its causes and the way human comes to homelessness that consists of five phases. The author claims that social policy and social work undertaken by public institutions as well as civic and religious organizations play an important role in preventing and solving the problems of homeless people. Intensive attempts to overcome this social trouble are carried out in neighboring Poland that is why its experience in this area is important and valuable for Ukraine.

Keywords: homelessness, poverty, social exclusion, marginalization, help the homeless.